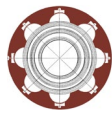

FABRIKÖRSVILLAN, NACKA STRAND

Antikvarisk förstudie med utlåtande
avseende rivningslov efter brand

2023-02-06

LASERNA
RESTAURERING

FABRIKÖRSVILLAN

Sicklaön 369:43, Nacka Strand
Nacka kommun

Antikvarisk förstudie med utlåtande
avseende rivningslov efter brand

2023-02-06

Beställare: Er Byggekonsult genom Daniel Sjölund.

Utförd av: Max Laserna, byggnadsantikvarie och Henrik Nilsson, byggnadsantikvarie.

Omslagsfoto: Fabrikörsvillan, januari 2023.

Fotografier är där inget annat anges tagna av Max Laserna januari 2023.

INLEDNING

Bakgrund

Den så kallade Fabrikörsvillan i Nacka Strand, tidigare Augustendal, drabbades den 8 december 2022 av en eldsvåda med svåra konsekvenser, bland annat är taklag och mellanbjälklag liksom interiören efter branden i stort utplånade. Murverken i tegel är ännu stående och putsen har utvändigt klarat sig förhållandevis väl. Därtill har byggnadsdetaljer som relativt många fönster, veranda i järn mm undsluppit branden. Fastighetsägaren har ansökt om rivningslov varpå Nacka kommun begärt att ansökan ska kompletteras med utlåtande kring byggnadens tekniska status samt en antikvarisk bedömning mot bakgrund av byggnadens höga kulturhistoriska värde.

Kulturhistoriskt lagskydd

För fastigheten gäller detaljplan Dp 4 (laga kraft 1988-04-22). Fabrikörsvillan är betecknad Qq med betydelsen ”Byggnaden får ej rivas. Ny bebyggelse med i huvudsak samma utformning får endast uppföras om befintlig byggnad till väsentlig del förstörs av våda.”. Utpekandet som kulturhistoriskt värdefull byggnad medför att förvanskingsförbudet i 8 kap. 13 § PBL ska tillämpas. 8 kap. 14 och 17 §§ PBL gäller för all bebyggelse och medför att underhålls- och ändringsarbeten ska utföras varsamt. Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt ska det enligt 14 § dessutom underhållas så att de särskilda värdena bevaras.

Fastigheten ingår i *Norra Boo-Vaxholm-Oxdjupet-Lindalssundet* [AB 51, 58] som skyddas som riksintresse för kulturmiljövården enligt 3 kap. 6 § miljöbalken. Bland uttrycken för riksintresset nämns: ”Bebyggelse som visar hur områdena närmast Stockholm från 1500-talet tagits i anspråk för sociala inrättningar och industriella anläggningar och från tiden kring sekelskiftet 1900 exploaterats för stora villor för permanentboende. [...] 1800-talets storskaliga industrier vid bl.a. Augustendal, Finnboda och Kvarnholmen med sammanhörande hamnanläggningar, bostäder och annan bebyggelse. [...] Sommarvillor från 1800-talets senare del och 1900-talets början [...], byggda för en ny samhällsklass av välbärgade företagare och belägna vid vattenbrynet nedanför ett brant berg, högt uppe på bergskanten, på de små öarna i farleden eller på större öar.

Underlag för konsekvensbeskrivning

Hammarlund-Larsson, C. *Nacka kommun: Kulturhistoriska miljöer*, 1987.

Sillén, G. *Kvarnhjul och fabriksskorstenar – Nackas industriarv*, Nacka kulturnämnd, 2012.

Fabrikörsvillan – Preliminärhandling 990119, alt. 2 (fasad-, sektions och planritningar)

Nyréns Arkitektkontor AB, 1999.

Handlingar och fotografier ur J.V. Svensons personarkiv, Nacka Lokalhistoriska arkiv, besökt 230117.

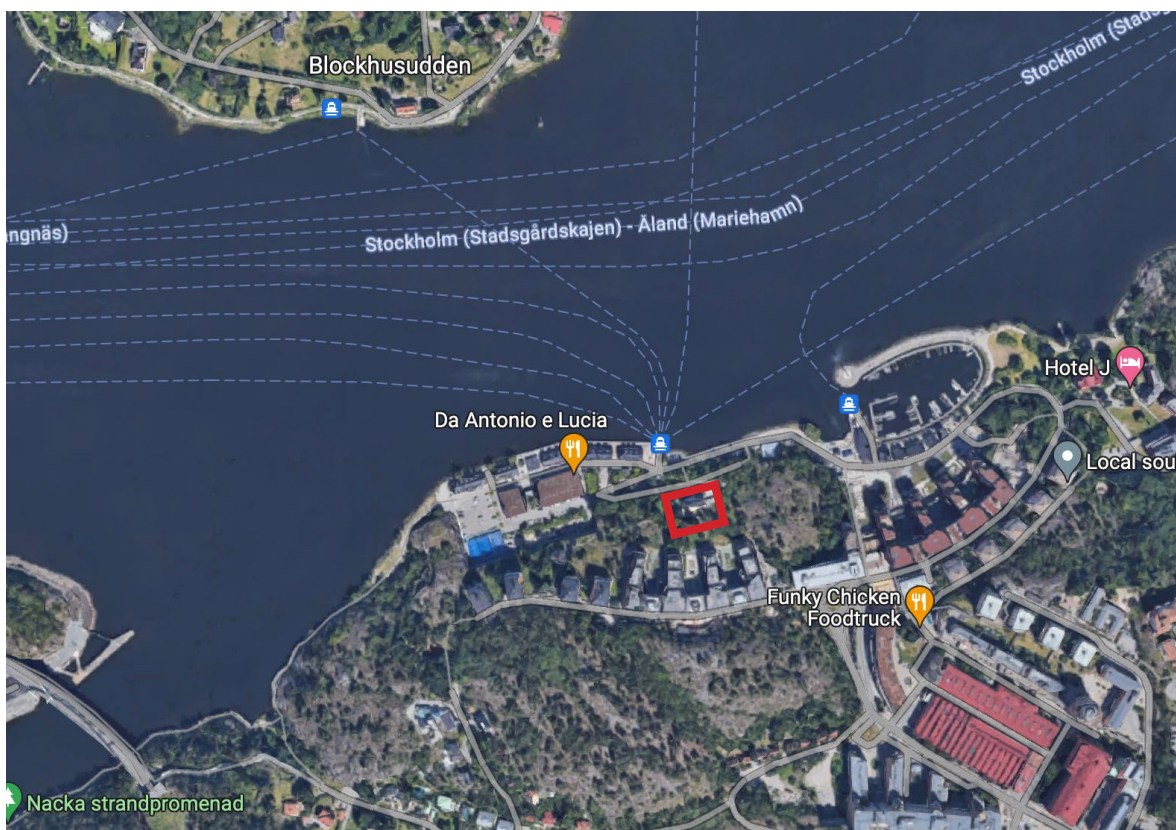

Kulturmiljöprogram Nacka kommun, antaget 2011: https://infobank.nacka.se/ext/Bo_Bygga/planer_program/kulturmiljoprogram.pdf, hämtad 230116.

Riksantikvarieämbetet. Områden av riksintresse för kulturmiljövården i Stockholms län: https://www.raa.se/publicerat/varia2012_6.pdf, hämtad 230116.

Nacka kommun. Detaljplan Augustendal (Nacka strand), Dp 4: http://infobank.nacka.se/ext/Bo_Bygga/detaljplaner/laga_kraft/skannade_planer/88_73.pdf, hämtad 230116.

Platsbesök, 2023-01-12.

Inloppet vid Nacka Strand och Blockhusudden. Fabrikörsvillan markerad med röd rektangel.

HISTORIK OCH BESKRIVNING

Augustendal

Området Augustendal på Sicklaön, idag Nacka Strand, har historiskt tillhört Stora Sickla gård som var ett av de kronohemman som Gustav Vasa vid mitten av 1500-talet överlämnade som försörjning till Danvikens hospital i samband med flytten av det dåvarande Stockholms hospital utanför stadens tullar.

Vid Gustafshög på nordvästra delen av Sicklaön mitt emot Blockhusudden fanns ett gynnsamt hamnläge där Gustaf Albin Mellbin 1838 hade anlagt en gödningsfabrik på arrenderad mark. I övrigt användes det bergiga och svårtillgängliga området främst för bete i dalgångarna ner mot Saltsjön. När reguljär ångbåtstrafik utvecklades kring mitten av 1800-talet blev det bland Stockholms bemedlade borgarklass populärt att uppföra sommarnöjen på natursköna och vattennära tomter. Dåvarande ägaren till Sickla gård började på 1860-talet arrendera ut och försälja tomter och på 1870-talet fanns i området ett femtontal sommarvillor. Samtidigt ledde stigande tomtpriiser och strängare reglering av byggande till att industriverksamheter började söka sig utanför stadens gränser. Sicklaön med sin närhet till staden och möjlighet till egna kajer för

O.A. Mankells akvarell Sommarvillor vid Augustendal utförd 1878–80. Huvudbyggnaden på Augustendal är inte avbildad men är belägen drygt 100 meter vänster om Gustafshög 3 – villan längst till vänster som är den enda byggnaden på målningen som ännu är bevarad. Bild från Stockholmskällan/Stockholms stadsmuseum.

handel med utlandet kom under 1800-talets sista decennier att utvecklas till något av ett industriellt centrum.

J.V. Svensons Automobilfabrik

1898 köptes Augustendal av industrimannen Johan Victor Svenson, som senare även införskaffade de intilliggande fastigheterna Jakobsdal och Skönvik. Svenson hade gjort en lång resa från att ha varit utackorderat barnhusbarn och smideslärling vid 11 års ålder till att bli förmögen på fotogenkök i företaget AB Primus. På bergsplatan ovanför Augustendal anlades J.V. Svensons Automobilfabrik som var tänkt att bli Sveriges första bilfabrik. Efter ett studiebesök i Tyskland insåg man att teknikutvecklingen vid tiden gick så snabbt att massproduktion inte skulle vara genomförbart. Istället beslutades att börja tillverka tändkulemotorer som under namnet Avance kom att gå på export till hela världen. Inte en enda bil blev således tillverkad i automobilfabriken, som senare bytte namn till J.V. Svensons Motorfabrik.

Huvudbyggnaden Augustendal – Fabrikörsvillan

I köpet av Augustendal ingick även den sommarvilla, enligt varierande uppgifter från 1860- eller 1870-talet, som sedermera kom att ge namn åt hela området. Huvudbyggnaden var uppförd i tegel med slätputsade fasader och utgjordes av en våning samt inredd vind och souterrängvåning. Svenson lät relativt omgående rusta upp och vinterbona huvudbyggnaden till åretruntboende för familjen, som under tiden bodde i en av de två flygelbyggnader som var belägna längre upp på berget söder om villan. År 1900 skedde inflytt i huvudbyggnaden.

1916 genomfördes en genomgripande ombyggnad efter ritningar av arkitekt Gustaf de Frumerie. Ombyggnadsritningarna har inte påträffats i genomsökta arkiv, men av äldre fotografier kan man dra slutsatsen att den nedre våningens murverk, som har identiska fönster- och dörröppningar med nuvarande byggnaden, bevarades och därmed även souterrängvåningen. Villan påbyggdes med ytterligare en full våning plus inredd vind och hade efter ombyggnaden ett femtontal rum samt separat lägenhet för tjänstefolket i souterrängvåningen. Exteriören gestaltades som en slags pendang till Stora Sjtullen och Stora Sjtullen 2 på Blockhusudden, med spritputsade fasader, slätputsade listverk, småspröjsade fönster och barockinspirerade gavlar. Stora Sjtullen uppfördes 1727 efter ritningar av stadsarkitekt Johan Eberhard Carlberg, med tull expedition på nedre plan och tullinspektorns bostad på plan två. På 1760-talet uppfördes strax intill en snarlik byggnad för hamninspektorn, Stora Sjtullen 2, som emellertid inte fick sina barockgavlar förrän vid en yttre ombyggnad 1904 signerad Isak Gustav Clason. Huruvida Fabrikörsvillans omdaning enligt samma princip var de Frumeries eller Svensons idé är oklart, men ett rimligt antagande är att Clasons omgestaltning bör ha väckt planer hos byggherren på andra sidan Stockholms inlopp.

I januari 1917, året efter ombyggnaden, överlät Svenson Augustendal samt intilliggande fastigheter med tillhörande byggnader, kajer och andra anläggningar till det nybildade Aktiebolaget J.V. Svensons Motorfabrik, med förbehållet att makarna Svenson hade nyttjanderätt till Fabrikörsvillan med tillhörande jordområde livet

Ovan: Sommarvillan på Augustendal som uppfördes på 1870-talet. Notera hur första våningens fönsteröppningar överensstämmer med samma våning efter ombyggnaden 1916. Nedan huset fotograferat från trapporna som ledde upp till fabriksområdet. Bilder från Nacka Lokalhistoriska arkiv.

ut. I mars samma år avled hans hustru Hilma vid 52 års ålder. Kring denna tid var företaget en av de största privata arbetsgivarna i landet med över 500 anställda. Under depressionen efter Första världskriget sjönk efterfrågan på företagets produkter och Svenson tvingades ta lån för att hålla driften igång. 1922, efter kraftiga prisfall på marknaden, ställdes fabrikören inför ultimatumet att på dagen lösa samtliga lån. Kontanta medel fanns inte och resultatet blev att Svenska Handelsbanken övertog företaget och därmed äganderätten till Fabrikörsvillan, men Svenson fick bo kvar i enlighet med det tidigare överlåtelseavtalet.

Fabriken drevs vidare under namnet AB Avancemotor och uppnådde återigen full kapacitet 1927. Två år senare uppgick bolaget i Munktells Mekaniska Verkstad AB (från 1932 AB Bolinder-Munktell). Verksamheten trappades ner under 30-talet för att slutligen avvecklas 1937, då anläggningen köptes av Philipsons Automobil AB som kom att nyttja den som sammansättningsfabrik för importerade bilar.

J.V. Svenson avled 1938 och efter detta är uppgifterna om Fabrikörsvillans användning få. På fotografier från 1969 är exteriören eftersatt men möjligen tycks huset i någon mån användas. I mitten av 1980-talet omstrukturerades familjeföretaget Philipsons och bilförsäljningsföretaget blev dotterbolag till fastighetsbolaget Arcona, som utlyste en arkitektävling för projekteringen av en arbetsplatsstad. Tävligen vanns av Nyréns arkitektkontor och den nya stadsdelen Nacka strand började byggas 1988 som ett av stockholmsområdets första exempel på ett omvandlat industriområde.

På fotografier av Fabrikörsvillan från 1984 är vissa fönster försatta, sannolikt för att förhindra inbrott, och fasader mm har tydliga underhållsbehov, bland annat med stora putsbortfall. I den kulturhistoriska utredningen inför exploateringen av Nacka strand från 1986 uppges: "Byggnaden är i gott skick och obetydligt förändrad sedan 1916. Dock har flertalet kakelugnar stulits. Centralvärmeinstallation finns." Från 1990 ska konstnärgruppen Zinobra haft ateljéer i villan. Arcona sålde Nacka strand till Vasakronan i början av 1990-talet men verkade fortsatt som fastighetsutvecklare och totalentreprenör i området. 1999–2000 ansvarade man för nybyggnationen av designhotellet Hotell J, i vars verksamhet både Fabrikörsvillan och Tornvillan (Ellensvik 2) införlivades. Fabrikörsvillan rustades upp och mindre anpassningar av interiören skedde efter ritningar av Nyréns, bland annat installerades hiss. I ritningarna betecknas sex av de åtta kakelugnarna som nya. Samtliga tre dörrlägen på gavlarna förändrades vilket även medförde nya fönsteröppningar. Trädgårdsanläggningen med terrasserings och trappor sattes i stånd.

Fabrikörsvillan fotograferad 1969. Dörrläget i öster är ännu detsamma som på det tidigare sommarnöjet. Bild från Nacka Lokalhistoriska arkiv, fotograf: Elisabeth Tegner.

Nulägesbeskrivning

Efter branden bevarar byggnaden till största del sina murverk som invändigt är tegelrena och sotade/brandhärjade. Fasadernas ockragula spritputs är relativt välbevarad liksom listverkens och omfattningarnas slätputs. Putsens ålder har inte undersökts närmare, troligen är den till större del eller i sin helhet utförd på 1990-talet. Taklag, mellanbjälklag, verandan i norr och i stort sett all inredning är borta. Flera äldre kakelugnar är ännu stående men sannolikt bortom räddning. Ett relativt stort antal fönster är helt eller delvis liksom verandan/balkongen i järn i söder. *Se vidare bildbilaga.*

Kulturhistorisk värdering

Fabrikörsvillan i Augustendals främsta kulturhistoriska värde är dess roll som representant för två betydande epoker i Nackas historia. Dels perioden med sommarvillor byggda för en ny samhällsklass av välbärgade företagare, dels och främst för utvecklingen av industriverksamheter på Sicklaön i slutet av 1800-talet. Nacka strand är i sig av kulturhistoriskt intresse som ett av stockholmsområdets första exempel på ett omvandlat industriområde. Från Fabrikörsvillan lade J.V. Svenson grunden för, utvecklade och styrde i fyra decennier verksamheten i Augustendal, som utöver industrin även omfattade bland annat uppförande av arbetarbostäder och Konsum-butik. Villan har på så vis en fundamental roll i Nacka Strands äldre byggnadsbestånd och är starkt förknippad Svenson, vilket även tillskriver byggnaden personhistoriska värden.

Tillsammans med Tornvillan (Ellensvik 2) och Gustavshög 3 utgör Fabrikörsvillan en av områdets arkitekturhistoriskt mest betydelsefulla byggnader. Med sina karakteristiska gavlar i jugendbarock och dess placering i bergsbranten har villan även ett stort miljöskapande värde, vilket förstärks genom den gestaltungsmissiga kopplingen till Stora Sjtullen och Stora Sjtullen 2 på Blockhusudden, synlig från såväl land som från farleden.

Innan branden bevarade interiören ännu stora delar av ursprunglig planlösning och rumssamband fanns kvar, liksom äldre eldstäder, parkett- och trägolv samt snickerier i form av innerdörrar, listverk och boaseringar. Trots branden kan återstoden av byggnaden tillskrivas ytterligare, ännu bevarade kulturhistoriska värden, såsom äldre byggnadsmaterial, spår av äldre hantverkstekniker samt inte minst ett betydande autenticitetsvärde. Dessa kommer bland annat till uttryck i:

- Bevarade murverk från 1860/70 och 1916
- Fasadgestaltning från 1916 med mindre ändringar från ca 2000
- Fasadputs, slätputsade och profilerade listverk
- Småspröjsade fönster i trä
- Ursprunglig och senare tillbyggd veranda i järn
- Ursprungliga rumssamband från 1860/70 och 1916
- Spiraltrappa i järn

Därtill bevarar tomten strukturen av den gamla trädgårdsanläggningen med murar, terrasseringar och trappor vilka understryker Fabrikörsvillans centrala roll i bebyggelsemiljön.

Fabrikörsvillan fotograferad 1984. Entréplanet på är förspikade med skivor. Bild från Nacka Lokallistoriska arkiv, fotograf: Birgitta Pettersson.

Antikvariskt utlåtande

En rivning av Fabrikörsvillan skulle medföra att betydande kulturhistoriska värden i Nacka Strands historia går förlorade. Genom en återuppbyggnad med högt ställda ambitioner att återskapa byggnadens ursprungliga karaktär bedöms det ändå som möjligt att bibehålla stora delar av de kulturhistoriska värdena. Ett rekonstruktionsprojekt förutsätter noggrann dokumentation och uppmätning, en hög detaljeringsgrad i utförandet samt att originalmaterial som murverkens tegel, i största möjliga utsträckning återanvänds. Även andra ursprungliga eller äldre detaljer såsom fönster, veranda i järn etc bör återanvändas och/eller utgör förlagor till repliker. Arbetena bör utföras med traditionella material och metoder.

Från antikvarisk synpunkt vore det givetvis att föredra att återuppbyggnaden sker med utgång från det stående stommen, vilket skulle innebära att fler av Fabrikörsvillans byggnadshistoriska värden bevaras. Det finns flera exempel på äldre tegelkonstruktioner som bibehållits efter att byggnaden blivit helt utbrunnen. Både teglet och kalkbruket har redan vid tillverkningen bränts i temperaturer motsvarande en fullt utvecklad brand, vilket gör att materialen har en inneboende motståndskraft mot bränder. För en korrekt analys krävs emellertid materialanalyser som kan svara på hur långt in branden påverkat murverket, samt en konstruktiv bedömning av stommens stabilitet och möjligheter att på ett rimligt sätt säkra konstruktionen vid en återuppbyggnad. Som exempel på utbrunna kulturbyggnader där tegelstommen behållits vid återuppbyggnaden kan nämnas Katarina kyrka, Muramaris på Gotland och Katarina västra vårdgymnasiums gymnastikhall på Södermalm. Det sistnämnda stod utan tak i mer än 15 år innan en återuppbyggnad genomfördes 2020, dock med förstärkningar i stål.

Sammantaget anses båda ovanstående alternativ kunna accepteras från antikvarisk synpunkt. Vid en rivning krävs föregående samverkan mellan byggnadsantikvarie, restaureringsarkitekt och konstruktör för att dels bedöma möjligheterna att säkra originalmaterial för återanvändning vid en återuppbyggnad (ex verandan, eldstäder, fönster i trä, tegel etc), dels göra en uppmätning (förslagsvis med 3D-scanning) och dokumentera byggnadsdetaljer som fönster, putsprofiler mm.

Vid kommande arbeten bör stor hänsyn tas till den välbevarade trädgårdsanläggningen med terrassmurar, trappor, markbeläggningar etc.

Stockholm 2023-02-06

Max Laserna

*Byggnadsantikvarie och sakkunnig kontrollant
av kulturvärden - K, enligt Boverkets föreskrifter
Medlem i SPBA, Sveriges Praktiserande
Byggnadsantikvarier*

Henrik Nilsson

*Byggnadsantikvarie och sakkunnig kontrollant
av kulturvärden - K, enligt Boverkets föreskrifter
Medlem i SPBA, Sveriges Praktiserande
Byggnadsantikvarier*

Fabrikörsvillan fotograferad från nordöst. Terrassmuren i sprängsten är ett viktigt element i trädgårdsstrukturen.

Tegelbalken över träverandan åt vattnet har kollapsat, troligen pga att dragjärnen utvidgats av värmen från branden.

Villan sedd från nordväst.

Gavelfasaden åt väster.

Fabrikörsvillan sedd från nordväst. Barockgavlarna ser ut att vara murade i kryss- eller blockförband.

Småspröjsade fönster som bör vara från 1916, samt en troligen ursprunglig inmurningsventil.

Invändigt är fördölsen anslående. Här fotograferat genom ett fönster i nordvästra delen av byggnaden.

Mycket skadad kakelugn i nyrenässansstil med majolika.

Träbjälklagen är helt utbrunna i samtliga delar av byggnaden.

Samma rum som ovan.

Spiraltrappa i järn vid entrén på den östra gaveln.

Öppen spis (troligen från ombyggnaden 1916) i byggnadens sydvästra del.

På flera väggar syns spår efter boaseringar.